

ŞEYYAD HAMZA’NIN YUSUF U ZÜLEYHA MESNEVİSİ İLE TATAR TÜRKLERİNİN YOSIF KİTABI ÜZERİNE MUKAYESELİ BAKIŞ

**A Comparison Between Şeyyad Hamza’s Work “Yusuf and Züleyha” and
Tatar Turks’ The Book of “Yosif”**

**Etude comparative du "Yusuf et Züleyha" de Şeyyad Hamza
et du "Livre de Yosif" des Turcs tatars**

Mustafa AÇA*

ÖZET

Türk Dünyası folklor incelemeleri, özellikle, 1990’lı yıllardan itibaren mukayeseli bir şekilde yapılmaya başlamıştır. Bugün de çok sayıda halk anlatması, gelenek, inanış vs. gibi Türk halk edebiyatının sahasına giren malzemeler, yayılma sahaları ile benzer ve farklı yönleri göz önüne alınarak incelenmektedir. Bu çalışmada Şeyyad Hamza’nın *Yusuf u Züleyha* adlı mesnevisi ile Tatar Türklerinin *Yosif Kitabı* benzer ve farklı yönleri ile Türk halk anlatı geleneği içindeki yeri itibarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tatar - Şeyyad Hamza - Yusuf u Züleyha - Kıssa - Motif

ABSTRACT

Studies in the area of Turkish folklore have been conducted in an increasingly comparative fashion since the 1990s. These days, most of the folk narratives, traditions and religions that belong to Turkish folk literature are also examined with respect to their areas of distribution, similarities and differences. The aim of this paper is to conduct a comparative analysis of Şeyyad Hamza’s *Yusuf u Züleyha* and the Tatar Turks’ *Yosif Kitabı*.

Key Words

Tatar, Seyyad Hamza, *Yusuf u Zuleyha*, Tale, Motif.

Yusuf ile Züleyha hikayesi, kutsal kitaplarda kendisine yer bulan ve yüzyıllardır Türk halkının hafızasından kaybolmayan oldukça önemli bir halk anlatmasıdır. Bu çalışmada söz konusu hikayenin Tatar Türklerine ait *Yosif Kitabı* adlı varyant¹ ile Şeyyad Hamza’nın *Yusuf u Züleyha*² mesnevisi çeşitli yönlerden mukayeseli olarak ele alınacaktır. Ahsenül-Kısâs (Hikayelerin en güzeli) olarak nitelendirilen ve bir aşk hikayesi olan Yusuf Kıssası, Kur’an-ı Kerim’de “Yusuf” suresinde kaydedilmiştir. Türk edebiyatındaki *Yusuf ile Züleyha* hikayeleri, daha çok Kur’an-ı Kerim’deki kıssadan etkilenerek yazılmıştır. Kıssa, İncil’de ve çok daha teferruatlı bir şekilde Tevrat’ta da bulunmaktadır. İnceleme-

miz sırasında daha ziyade hikayenin Tatar Türkleri arasında *Yosif Kitabı* adıyla bilinen varyantı ile Şeyyad Hamza’nın *Yusuf u Züleyha*’sı esas alındığı için hikayenin kutsal kitaplardaki yapısından çok fazla bahsedilmemiştir. Ancak zaman zaman en eski yazılı örnekler olarak kabul edilen bu kıssalara müracaat edilmiştir. İncelemeye geçmeden önce esas aldığımız metinlerle ilgili bilgileri vermeyi gerekli görüyoruz.

Şeyyad Hamza’nın hayatı hakkındaki malumatlar kesin bilgilerden ziyade bir takım ipuçlarından yola çıkarak ortaya konulan rivayetlerdir. Şairimiz hakkında ilk çalışmalar merhum Fuad Köprülü tarafından yapılmıştır. Köprülü’ye göre Şeyyad Hamza 13. yüzyılda

* Balıkesir Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi

yaşamış batınî mezhepli bir şairdir. Şair, klasik şiirlere olduğu kadar Yesevî tarzı şiirlere de meyletmiştir. O, eserlerinde estetik kaygıyı arka planda bırakmış bir şairdir³. Nitekim eserlerindeki teknik aksaklıklar, (aruz hataları vs.) Köprülü'nün görüşünü destekler niteliktedir. Ancak aruz vezninin Anadolu sahasındaki ilk demlerine rast gelen Şeyyad Hamza'nın, bu yeni estetik boyutun emekleme döneminde eserlerini kaleme aldığı da unutulmamalıdır.

Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Züleyha* mesnevisi pek çok araştırmacı tarafından Anadolu'da yazılan ilk *Yusuf u Züleyha* mesnevisi olarak kabul edilmektedir⁴. Bazı kaynaklar Şeyyad Hamza'dan önce Ali adlı bir şairin *Kıssa-i Yusuf* adında bir eser kaleme aldığını ileri sürmektedir⁵. Ancak burada adı geçen şairin kimliği hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Agah Sırrı Levend, 14. yüzyılda yaşadığını iddia ettiği Haliloğlu Ali adlı bir şairden bahsetmektedir⁶. Şeyyad Hamza'dan ayrı olarak 1233 yılında Doğu Türkçesi ile hece vezni ve dörtlüklerden oluşan *Kıssa-i Yûsuf* adlı eserini yazan Ali adında bir şair daha vardır⁷. Adı geçen şairin bu eseri Kazan'da defalarca basılmıştır. *Kıyssa-i Yosıf* adındaki bu eserin yüzün üzerinde el yazma nüshası Tatarlar arasında bulunmaktadır. Bu nüshalardan büyük bir kısmı Kazan'da, bir kısmı Leningrad'ta, bir kısmı da Bakü'de muhafaza edilmektedir. Bakü'deki nüshaların hemen hepsi Kazan'dan götürülmüştür⁸. Ayrıca eserin İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nde, Dresden ve Berlin kütüphanelerinde de yazma nüshaları bulunmaktadır. Bu nüshalarla ilgili olarak 1889'da Carl Brockelmann ve daha sonra da Houtsma inceleme ve neşir çalışmaları yapmıştır⁹. Türkiye'de yapılan çalışmalar Ali adlı

şair ile Türk toplulukları arasında Kol Gali, Gul Eli vs. gibi adlarla tanınan şairin ortaklığını göstermekten uzaktır. Türkiye'de yapılan çalışmalarda Ali'nin coğrafyası hakkında kesin bir malumat verilmemiş; eserin ise Doğu Türkçesi örneği olarak kabul edilebileceği söyleyerek geçilmiştir. Konuyla ilgilenen sınırlı sayıda araştırmacıdan Agah Sırrı Levend, Orta Asya'da Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş sürecinden bahsederken Ali'nin hakkında hiç bilgi bulunmayan Oğuz-Kıpçak dil öğeleriyle karışık olan *Kıssa-i Yusuf* adlı eserinin söz konusu geçiş sürecinin en önemli eseri olduğundan bahsetmiştir¹⁰.

Türkiye dışı Türk toplulukları arasında, Kol Ali'nin tıpkı Özbek Türklerinin Ali Şir Nevayî'yi kendi coğrafyalarına mal etmeleri örneğinde olduğu gibi belli bir bölgeye bağlayarak mahallileştirmeye çalışıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Özellikle Tatar Türkleri ve Azeri Türkleri şairi kendi coğrafyaları ile birlikte düşünmektedirler¹¹.

Biz 1233 yılında eser veren ve Anadolu'da Ali adıyla meşhur şairin, Türk toplulukları arasında Kol Gali veya Gul Eli adıyla tanınan şairle aynı şahsiyet olduğunu düşüncesindeyiz. Tatar yazılı kaynaklarında yer alan tarihi/efsanevi malumatlara göre Kol Gali, Slav öncesi Bulgar şehzadelerinin soyundan gelmektedir. Abdullah Han'ın torunu ve Mirhacı'nın da oğludur. Eğitimini tamamlamak için Harezme'ye giden şair, orada uzun süre bulunmuştur(1176-1220). 1220 yılında Moğol hanlarının Harezme'ye düzenledikleri seferler yüzünden Ürgenç'e kaçmıştır. Bir süre burada yaşayan şair daha sonra memleketi olan Zey'e geri dönmüş ve burada vefat etmiştir¹². Kol Gali'nin bize göre en büyük özelliği Firdevsî'den ve Nizami'den he-

men sonra bir Türk şairi olarak mezkur eserini kaleme almış olmasıdır. Onu önemli kılan ikinci husus ise kendisinin bir Türkistan şairi¹³ kimliği ile eserinin dörtlükler halinde yazmış olmasıdır. Şairin bu eseri 5000 mısraa yakın olup aa-ab-cccb-dddb şeklinde kafiyelenmiş ve çoğunlukla 12'li hece ölçüsü ile kaleme alınmıştır. Çalışmamızın sonraki bölümlerinde Kul Ali'nin eserinden ve bu eserin Tataristan'daki baskılarından bahsedeceğiz.

Şeyyad Hamza'nın mesnevisi 1529 beyitten müteşekkil olup, aruzun "fâilâtün fâilâtün fâilât(fâilün)" vezniyle yazılmıştır. Eserin ilk bölümünde, Tanrı'ya övgü ve şükürler sunulmuş (Münacaat); Hz. Muhammed ve imamlar övülmüştür.(Nat) Şair, sebep-i telif bölümü olarak kabul edebileceğimiz beş beyitte (13-17. beyitler) Yusuf kıssasının, kıssaların en güzeli olduğundan ve bu yüzden Kur'an'da da geçtiğinden bahsetmektedir. Ancak burada şunu hemen belirtmeliyiz ki eserin yazıldığını tahmin ettiğimiz dönem içinde klasik manada bir mesnevîcilik geleneğinin yerleşmediği bilinmektedir. Şeyyad Hamza şüphesiz eserini bir form içinde sunmaya çalışmıştır. Şairin kullandığı sunuş formu ile daha sonraki yüzyıllarda yazılan mesnevîlerin sunuş formu arasında farklılıkların olacağı malumdur. Şair on sekizinci beyitle birlikte hikayeyi anlatmaya başlamıştır (Âgâz-ı Dâstân). Eserde olayın anlatılmasından sonra, son olarak Şeyyad Hamza'nın okuyucudan hayır duası dilemesi ve Tanrı'ya dua etmesi yer almaktadır (Hatîme)¹⁴.

Tatar Türkleri arasında yaşayan halk anlatmaları içinde zengin bir anlatma geleneğine sahip olan *Yusuf ile Züleyha* hikayesinin varyantları hakkındaki bilgiler şu şekildedir:

Bu çalışma sırasında incelediğimiz varyant, Tatar Türkleri arasında genellikle *Yosıf Kitabı* adıyla anlatılmaktadır. Bu kısaltma, muhtemelen Kol Gali'nin *Kıyssa-yı Yusuf* adlı eserinden esinlenerek gerçekleştirilmiştir. Söz konusu eser, Kazan'da 1839-1863 yılları arasında on üç defa basılmıştır. Bu neşirlerden bazılarının isimleri şöyledir: *Yosıf ve Zöleyha*, *Yosıf ile Zöleyha'nın Meselesi*, vs¹⁵. Eserin son baskısı Kazan'da yapılmıştır (Kol Gali, **Kıyssa-i Yosıf**, "Nurmuhammet Hisamov", Kazan 1997). Bu son baskı, Tataristan'da ortak Türk alfabesi ile yapılan ilk neşirler arasında yer almasıyla da önemli bir yere sahiptir¹⁶. *Yosıf Kitabı*'nın Tatar halk yaratıcılığındaki yeri hakkında Nurmuhammet Hisamov'un çok sayıda çalışması bulunmaktadır¹⁷.

İncelememiz sırasında esas aldığımız varyant, Gorkiy eyaletinin Petyarks köyünde 1924 yılında doğmuş Leyle Alimova'dan, Flora Ehmetova tarafından derlenmiştir. Tatarlar arasında bu varyant dışında anlatmanın otuz dokuz tane daha varyantı tespit edilmiştir. Bu varyantlardan yirmi iki tanesi N. Hisamov tarafından derlenmiştir. Yirmi iki varyantın on beş tanesi Apas eyaletinin çeşitli köylerinde, üç tanesi Aleksiyevski, iki tanesi Çüpreli, bir tanesi Oktyabr, bir tanesi de Şehri Bolgar eyaletlerinin köylerinden derlenmiştir. Hikayenin geriye kalan on altı varyantı, Flora Ehmetova, N. Kadiyrov, L. Camaletdinov, R. Yagferov tarafından Baltaç, Omsk, Tömen, İrkutsk, Çilebi, Arça, Alabuga, Mineli eyaletlerinde derlenmiştir. Fatih Urmançiyev ve R. Gaynanov tarafından derlenen varyant ise Çuvaşistan'da tespit edilmiştir¹⁸. Hikaye, Kırım Tatar Türklerinin ilk şairi olarak bilinen Mahmut Kasım tarafından, ilk defa Kırım Tatarları arasında yayımlanmıştır¹⁹.

Yusuf ile Züleyha hikayesi Başkurt

Türkleri arasında da anlatılmaktadır. Bugüne kadar Başkurtlar arasında altı sözlü varyant derlenmiştir. Bunların Tatar Türkleri varyantlarından ayrılan yönleri, daha kısa olmaları ve söz konusu anlatmalarda bulunan pek çok motifi bu anlatmalarda bulunmamasıdır. Başkurtlar arasında derlenmiş altı varyantın iki tanesi İrimbur (Orenburg) eyaletinde, diğerleri ise Silebi, Baymak, Heybulla ve Zıyançura şehirlerinin köylerinde tespit edilmiştir.²⁰

Hikaye diğer Türk boyları arasında da canlı olarak yaşatılmaktadır. Bu anlatmalarla ilgili olarak kısa bilgiler verecek geçeceğiz. Ancak öncelikle şunu söylemeliyiz ki, Sovyetler Birliği döneminde, devrim mantığı tıpkı kahramanlık konusunu işleyen destanlarda olduğu gibi, Yusuf ile Züleyha ve diğer dini kaynaklı hikayelerin yayımlanmasına ve incelenmesine izin vermemiştir. Bu sebepten Türk topluluklarının halk anlatmalarını ihtiva eden eserlerin pek çoğunda Yusuf ile Züleyha hikayesine ait metinlere ve incelemelere rastlayamadık.

Kazak Türklerinin folkloru üzerine yaptığı çalışmalarla oldukça önemli bir yer edinmiş olan Muhtar Avezov, Kazak destanlarını kahramanlık destanları (batırlık jır) ve aşk destanları (ğaşıktık jır; lıro-epos) olmak üzere iki grupta incelemiştir. Avezov, Kazaklar arasında *Jusip-Zeliha* adı ile bilinen hikayeyi aşk konulu destanlar içine dahil etmiştir. Avezov'a göre doğu kaynaklı olan ve bazı büyük şairler tarafından defalarca kaleme alınan bu hikaye, Kazaklar arasında da kendine yer bulmuştur²¹. Kazak Türkleri arasında İran klasikleri tarafından kaleme alınan *Yusuf u Zeliha* mesnevilerinden bazıları yayımlanmıştır. Bunlardan tespit edebildiklerimiz arasında Câmî'nin mesnevisi vardır.

(Djami, **Yusup i Zuleyha**, Duşanbe 1964.)

Daha önce de ifade edildiği üzere Azerbaycan Türkleri arasında da hikaye oldukça yaygındır. Azerbaycan sahasında hikayenin Fars edebiyatındaki formlarının yanı sıra, milli karakterdeki varyantlar da okunmaya ve anlatılmaya devam edilmektedir. Hikayenin Kul Ali (Gul Eli) nüshası, Azerbaycan'da, Leningrad'daki, Kazan'daki ve Kazan'dan Bakü'ye getirilen nüshalardan yapılan derlemeler yoluyla değişik zamanlarda neşredilmiştir²².

Hikaye Türkmenler arasında *Yusup-Züleyha* adı ile bilinmektedir. Orta Asya Türklüğünün ve bu bağlamda Türkmenlerin meşhur klasik şairi Andalıb'ın aynı isimde bir eseri vardır²³. Andalıp, eserini tıpkı Kul Ali gibi dörtlüklerle yazmayı tercih etmiştir. Hikayenin Türkmenler arasında yaygın olarak biliniyor olmasında, Burhaneddin Rabguzi'nin 14. yüzyılda kaleme aldığı *Kıyasü'l Enbiya* adlı kitabının etkili olduğu yolunda görüşler mevcuttur. Bu görüşlere göre 72 kıssadan oluşan eserin en ilgi çekici kıssası *Yusuf-Züleyha*'dır²⁴.

Yusuf ile Züleyha hikayesinin incelememizde esas aldığımız Tatar varyantının motif yapısı şu şekildedir:

1. Geçmiş zamanda Yakub adında bir peygamber ve onun ilk karısından olma sekiz oğlu vardır.

2. Yakub'un oğullarının her birinin kendilerine göre özellikleri vardır. Bu özellikler şunlardır:

Yahüde: Bir darbesi ile aslanın arka ayağını kırabilecek kadar kuvvetli bir oğul,

—————: *Söz söylemede ustalık derecesinde olan ve şairler serveri olarak nitelendirilen diğer bir oğul,*

—————: *Koştugu zaman herkesi geride bırakan diğer bir oğul,*

———: *Yırtıcı hayvanları okla öldüren, avcılıkta maharetli diğer bir oğul,*
———: *Ata çok iyi binen diğer bir oğul.*

...

3. İlk karısı ölen Yakub ikinci karısıyla evlenir ve bu karısından Yosif ve İbni Emin isimli oğulları ile Diyne isimli kızı olur.

4. Yosif güzelliği ile bütün ülkeyi kendisine sevdalı hale getiren ve diğer kardeşlerine nazaran babasına daha çok benzeyen bir çocuktur.

5. Yosifin güzelliğinden dolayı onu yanından hiç ayırmayan Yakub, Yosifı diğer evlatlarından daha çok sever.

6. Yosif gördüğü bir düşü babasına anlatır.

7. Yosifin düşünüyü yoran babası ileride onun görklü bir hükümdar olacağını müjdelir.

8. Yosif ile babası arasındaki konuşmayı duyan bir kardeş, duyduklarını diğer kardeşlerine anlatır.

9. Yosifin kendilerine hükmedeceğini duyan kardeşler Yosifı öldürmeyi planlar.

10. Babalarından da müsaade alarak Yosifla birlikte av çıkan kardeşler, Yosif öldürmeye kastederler ancak bunu yapamayınca çareyi Yosifı bir kuyuya atmakta bulurlar.

11. Kardeşleri tarafından kuyuya atılan Yosifin gömleği kanına kanına bulanarak Yakub'a götürülür ve ölüm emaresi olarak sunulur.

12. Yosifin ölümüne inanamayan, Yakub Yosifı yediği iddia edilen kurtla birebir konuşur ve ondan haber sorar.

13. Yosifı kurdun yemediğini anlayan Yakub göz yaşlarına gark olur.

14. Atıldığı kuyudan kervancılar tarafından çıkarılan Yosif, kardeşleri tarafından bu kervancılara köle olarak satılır.

15. Kervancılarla birlikte yolda giden Yosifin bazı mucizeleri ortaya çıkar. (Tolu yağmurundan yara almadan kurtulur.)

16. Kervancılarla birlikte Mısır ülkesine kadar gelen Yosif, burada hükümdara satılır. Yosif hükümdar ile karısının evlathığı olur.

17. Hükümdarın karısı olan Zöleyha, yıllar önce rüyasında Yosifı görmüş ve ona aşık olmuştur.

18. Yosifı Mısır padişahı zanneden Zöleyha kendi çeyizleri ile birlikte Mısır iline gelir, Yosifin Mısır padişahı olmadığını görür; ancak istemese de Mısır padişahı olan çirkin ve ihtiyar kişiyle evlenir.

19. Zöleyha, Yosifa beslediği muhabbetin karşılığını bekler. Yosif ile Zöleyha Mısır padişahının olmadığı bir gün mücadele ederler ve bu esnada Yosifin eteğinin arkası yırtılır.

20. Yosifin kendisine karşılık vermemesine içerleyen Zöleyha, padişah döndükten sonra Yosifin kendisine kötülük yapmak istediğini söyler.

21. Padişahın emri ile hakim karşısına çıkarılan Yosif, hakim tarafından suçsuz bulunur.

22. Padişah tarafından Zöleyha'nın isteği üzerine yedi yıl süre ile Yosif zindana atılır. Zindandaki dostlarının düşlerini yoran Yosif dünyada yedi yıl kıtlık olacağını haberini verir.

23. Yosif, Mısır padişahının savaşta ölümünden ve cezasının dolmasından sonra zindandan çıkarılır.

24. Yosifin muhabbetinden gözleri görmemeye başlayan Zöleyha, Yosifı padişahlık tahtına oturtur.

25. Zöleyha Yosifa olan muhabbetini bir deneme ile Yosifa ispatlar ve Yosif Zöleyha ile evlenir.

26. Kıtlık yıllarının gelmesi ile birlikte dünya üzerindeki kavimlere yar-

dım eden Yosıf padişah, kardeşlerinin kendisine yardım dilemek için geldiklerini öğrenir.

27. Yosıf yüzündeki peçenin de yardımıyla kardeşleri tarafından tanınmaz ve yiyecekler vererek kardeşlerini geri gönderir.

28. Diğer sefere İbni Emin'i de birlikte getiren kardeşleri yine yardım alarak geri dönmek isterler, ancak Yosıf İbni Emin'i geri göndermez ve kardeşlerine babalarına verilmek üzere bir mektup verir.

29. Yosıfın mektubunu alan Yakub evlatları ile birlikte Mısır ülkesine gider.

30. Yakub yıllar önce kaybettiği evladı Yosıfa kavuşur.

31. Yosıf kardeşlerini bağışlar.

Yukarıda epizot sıralamasını madde halinde verdiğimiz Tatar varyantı ile Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Züleyha*'sı arasındaki en belirgin farklardan birisi kardeşlerde kendisini gösterir. Epizot tablosu içinde ikinci sırada belirttiğimiz motifler, Şeyyad Hamza'da yoktur. Olağanüstü güçlere sahip evlat motifi özellikle Kuzey sahası Türk halk anlatmalarında sıkça karşılaşılan bir motiftir. Bu motif kimi zaman yardımcı kahramanlar motifi şeklinde de karşımıza çıkmaktadır²⁵. Anlatıcı, kardeşler arasında adeta bir mukayese yoluna gitmiş, dinleyiciye Yosıfın üstünlüğünü anlatmayı amaçlamıştır. Yosıfın diğer kardeşleri üstün kabiliyetlerine rağmen Yosıf kadar kıymetli değillerdir. Şeyyad Hamza nüshası ile Tatar varyantı arasında bu epizotla ilgili diğer bir fark kardeşlerin isimleri meselesidir. Tatar varyantında Yosıfın kardeşleri arasında Yahüde, İbni Emin ve Diyne'nin isimleri zikredilmektedir. Bunların dışında herhangi bir isim verilmemiştir; biz de bu kardeşlerin isimlerini çizgi çekerek boş geçtik. Mesnevide bu

kardeşlerden isimleri verilenler şunlardır: Dünya (Öz kız kardeş), Yehud, Şemun, Zabil (Bu üçü üvey kardeşlerdendir), Bünyamin (Öz erkek kardeş). Görüldüğü gibi Şeyyad Hamza'da kardeşlerin isimlerini tam olarak vermemiştir. Hikayenin Tevrat'taki şeklinde kardeşlerin isimlerinden bazıları şöyledir: Rabubin, Yahuda, Şem'un, Bünyamin.

Hikayenin hem Tevrat'taki hem de Kuran-ı Kerim'deki şeklinde kardeşlerin herhangi bir olağanüstü gücünden bahsedilmez. Bu motif bizde hikayenin Tatarlar başta olmak üzere diğer Kuzey boylarında kıssanın halk masalı havasına bürünerek devam ettiği izlenimini uyandırmaktadır. Ortak bir anlatmanın zaman içinde geçirmiş olduğu tekamül ve bu tekamüle etki eden çeşitlenme, anlatmayı asıl kaynağından uzaklaştırmış, ona kendi coğrafyasının ve anlatma geleneğinin yapısını yüklemiştir. Fuat Köprülü, *Yusuf ile Züleyha* hikayesinin esasını teşkil eden motifin çok umumi olduğunu ve dünyanın her tarafındaki efsaneler ve masallarda buna tesadüf edildiğini belirtmiştir²⁶.

Epizot sıralaması içinde 10. maddeden itibaren hikayenin esas çatışma unsurları başlamıştır. Kardeşleri tarafından öldürülmek istenen Yosıfın kuyuya atılması, anlatmanın bütün varyantların ortak motiftir. Tatar varyantında bu durum kardeş katli ile doğacak günahı ortadan kaldırmak şeklinde açıklanmıştır. Kuyuya atılan Yosıf kendi kendine ölecek ve kimse de günah işlememiş olacaktır. Kuyu ya da çukur motifi Türk halk anlatmalarında sıkça görülen motifler arasındadır. Genellikle masallarda görülen bu motifte kuyu ya da çukur yeraltı alemine geçişi sağlayan bir kapı vazifesi görür. Bu motif kimi zaman aşk konulu halk hikayelerine de sirâyet et-

miştir. Nitekim Altay Türkleri'nin meşhur *Alıp-Manaş* destanında, destan kahramanı Alıp Manaş, Ak Kaan'la yaptığı mücadeleler sırasında doksan kulaç derinliğinde bir çukura hapsedilir²⁷.

Kardeşleri tarafından kuyuya atılan Yosıfın, gömleğinin ölüm belirtisi olarak Yakub'a götürülmesi motifi de incelememiz de üzerinde duracağımız diğer bir konudur. Hikayenin çalışmaya konu olan Tatar varyantında Yosıfın gömleği üzerinden alınarak karga kanına bulanır ve babası Yakub'a götürülür. Bu durum Şeyyad Hamza'nın mesnevisinde de aynı şekildedir. Ancak tek fark vardır; o da karganın yerini Tatar anlatmasında geyiğin almış olmasıdır. Tevrat'taki ve Kuran'daki kıssalarda da kanlı gömlek motifi aynı şekilde yer almıştır. Olağanüstü güç motifinde olduğu gibi kanlı gömlek motifi de Türk halk anlatmalarında yer alan önemli bir motiftir. **Dede Korkut Kitabı** içinde yer alan *Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyu*²⁸ nda kanlı gömlek motifi bariz bir şekilde işlenmiştir. Tekür'ün adamları tarafından düğün otağından kaçırılan Bamsı Beyrek ve kırk yoldaşı Bayburt Hisarı'nda mahkum edilir. Aradan geçen uzun zamana rağmen Beyrek hakkında haber alınmayınca Delü Karçar, Beyrek'in ölüm haberini getirene kız kardeşi, Bamsı Beyrek'in nişanlısı Banı Çiçek'i vermeyi vaad eder. Yalançoğlu Yaltaçuk, Beyrek'in kendisine daha önceden verdiği bir gömleği kana bulayarak Bayındır Han'a getirir. Beyrek'in gömleğini tanıyan Banı Çiçek, Yalançoğlu Yaltaçuk ile evlenmeyi kabullenir²⁹.

Kanlı gömlek motifinin değişik bir şekline *Bamsı Beyrek* boyunun Altay varyantı olan *Alıp Manaş*'ta rastlanmaktadır. Ak-Kaan tarafından, tıpkı Yusuf'ta olduğu gibi derin bir çukura atılan

Alıp Manaş'a ailesi tarafından yardım etmek üzere Ak-Köböñ gönderilir. Alıp-Manaş'a sinirlenen Ak-Köböñ çukurun üstüne büyük bir taş kapatır ve daha önceden öldürdüğü bir insanın kemiğini de alarak geri döner. Alıp-Manaş'ın karısını elde etmeyi arzulayan Ak-Köböñ, bu kemiği ailesine getirir ve onun öldüğünü söyler³⁰. Görüleceği üzere Yalançoğlu Yaltaçuk ile Ak-Köböñ'ün amaçları Banı Çiçek'i ya da Kümüçek Aru'yu elde etmektir. *Bamsı Beyrek* destan/hikayesinin Altay varyantı pek çok mitolojik motifi bünyesinde bulundurmaktadır. Bu motiflerden birisi de şüphesiz kemik motiftir. Eski Türk inaniş sistemini canlı bir şekilde muhafaza eden Altay Türklerinde, kemik hayatın simgesi olarak kabul edilmektedir. Ruhun kemikler vesilesiyle yeniden hayat bulduğuna inanılmaktadır³¹. *Bamsı Beyrek* boyundaki Yalançoğlu Yaltaçuk tipinin Başkurt varyantındaki karşılığı, Koltaba; Karakalpak, Kazak ve Özbek varyantlarındaki karşılığı ise Oltan ya da Ultan'dır. Hikayenin Anadolu dışındaki varyantlarının hepsinde bu tipler *Alpamiş* (Özbek), *Alpamişa* (Baskurt), *Alpamiş* (Kazak ve Karakalpak) tarafından öldürülür.

Öldürülen kahramanın öldüğüne dair delil olarak kellesinin kesilip götürülmesi motifi de zaman zaman Türk destanlarında ve halk hikâyelerinde yer almıştır. Ölen kahramanın başının ölüm emâresi olarak götürülmesi motifi özellikle *Kozı Körpeş-Bayan Sulu* destanının muhtelif varyantlarında sonuç epizodu içinde dikkat çekmektedir³².

Yukarıda isimlerini verdiğimiz anlatmaların bazılarında kanlı gömlek motifi hikayelerin sonunda tekrar karşımıza çıkmaktadır. Kör olan babanın gözlerinin açılması için evladı hatırlatacak herhangi bir şeyin babaya götürülmesi

gerekmektedir. Bu motif halk hikayelerinde Hızır gibi kutsal tiplerin de işe karışması ile dini motifler arasına girmiştir. Bazen kullanılan objelerin değişebildiği gözlemlenmiştir. Nitekim gömleğin yerini kutsal toprak ya da vücuttan çıkarılan bir parça kan almıştır. *Bamsı Beyrek* destan/hikayesinde oğlunun hasretinden gözleri kör olan Bay Büre Beg'in gözleri Beyrek'in serçe parmağını kanatarak babasının gözlerine sürmesi ile tekrar görmeye başlar³³. Azeri araştırmacı Kemal Abdulla, Kam Püre Bey'in gözünün açılmasını mitolojinin dünyası ile izah etmiştir. Abdulla'ya göre gözleri kör olan Kam Püre yitirdiği görme yeteneğinin yerine soyut âleme dönük başka yetenekler edinecektir; mesela gelecekle ilgili haberler verecektir. Bu durumun olabilirliği kör Şamanlarla ilgili efsanelerle güçlenmektedir. Ancak *Dede Korkut Kitabı*'nın bütünlüğü ve temel tipi göz önüne alındığı zaman, böyle bir durumun olması mitin mantıksal düzlemini zedeleyecektir. Yani zaten Oğuzlar arasında olağanüstü vasıfları ile tebarüz etmiş bir Dede Korkut tipi vardır; bu yüzden Kam Püre'nin Dede Korkut'un yerine geçmesi gibi bir hadise söz konusu olamaz; mit bunun olmasına izin vermez. Hikayeler içinde mitin en büyük temsilcisi olarak Dede Korkut'u gören Kemal Abdulla, Kam Püre'nin gözlerinin açılmasını bu şekilde izah eder³⁴. Aynı durum hikayenin yaşayan sözlü anlatmalarında da mevcuttur³⁵. Kör gözün olağanüstü şekilde yeniden görmeye başlaması ile ilgili motif halk hikayeleri içinde özellikle aşk konulu hikayelerde görülmüştür. *Aşık Garip* hikayesinin İshak Kemali anlatmasında yıllar sonra yurduna dönen Garip, annesinin kör gözlerine Hızır'ın söylediği şekilde atının ayağının toprağını sürer ve annesi yeniden görmeye başlar³⁶.

Kanlı gömlek motifinin Türk halk anlatmaları içindeki kullanılış sıklığını göz önüne alınca ve bu anlatmaların pek çoğunun henüz teşekkül tarihlerinin tespit edilemediğini de düşününce kanlı gömlek motifinin kaynağını hemen ve bütünüyle kutsal kitaplara bağlamakta, genel ya da göçebe bir motif olarak kabul etmemiz daha doğru olacaktır. Bunu ifade ederken Yusuf ile Züleyha arasında geçenlerin anlatıldığı hikayenin ya da hikâyelerin, Kuran'ın inmesinden çok daha önceleri de anlatıldığı olasılığını düşünmek gerekmektedir.

Yusuf ve Züleyha hikayesinin incelemeye dahil ettiğimiz şekillerinde Yakub'un gözlerinin açılması sırasında yukarıdaki gibi dış etkenler söz konusu olmamıştır. Yusufuna kavuşan Yakub'un gözleri kendiliğinden açılır. Bu durum daha ziyade Hz. Yusufun kutsal kitaplardaki mucizeleriyle eş değerde tutulmuştur. Anlatmanın Tatar varyantında bu mucizelerden birinin ortaya çıkması Yusufun hayatını kurtarmıştır. Kervancılarla birlikte giden Yusuf, bu esnada başlayan tolu yağmurundan hiç etkilenmez; ancak kervancılar bu durumdan fazlasıyla mustarip olurlar. Bu durum Hz. Yusufun mucizeleri arasında sayılmaktadır.

Yusuf ile Züleyha hikayesinin hem Tatar varyantında hem de Şeyyad Hamza nüshasında, kardeşlerin Mısır'a yarıdım almak için gelmelerine kadar anlatılan bölüm tam bir aşk hikayesi görünümündedir. Züleyha ile Yusuf arasındaki mücadeleler uzunca bir süre devam eder, bu mücadeleler Yusufun zindana atılmasına kadar gider. Aşk konusunun anlatıldığı bu uzun bölüm kutsal kitaplarda da aynı şekilde yer almaktadır. Aşk konulu Türk halk hikayelerinin, pek çoğu sevgililerin kavuşması gibi anlatma or-

tamı içindeki dinleyicinin de istediği bir sonla biter. Kimi hikayelerde ise trajik son kendisini gösterir. (*Tahir ile Zühre, Kozi Körpeş- Bayan Sulu*, vs.)

Konunun bu düzenine diğer Türk halk anlatmalarında da rastlanmaktadır. Bir vesile ile evinden ve yurdundan uzaklaşan kahraman başından geçen pek çok olaydan sonra yurduna geri dönmek için bir takım eylemlere kalkışır. Türk halk hikayelerinin Anadolu sahası varyantlarında gurbete çıkmanın sebepleri arasında genellikle başlık parası biriktirme ya da yurdunu terk eden sevgiliyi aramak gibi sebepler yatmaktadır. (*Aşık Garip, Kerem ile Aslı*, vs.) Yurda geri dönme sırasında sürekli olarak bir mecburiyetle karşılaşıldığı dikkat çekmektedir. Yani kahramanın artık yurdu- na ve evine dönmesi anlatma mantığı içinde gerekli görülmektedir. Fonksiyonunu ifa eden kahraman çoğunlukla mutlu sonu teşkil edecek bir şekilde sev- diklerine kavuşur. Yusuf ile Züleyha hi- kayesinde kahramanın eve dönmesi gibi bir durumla karşılaşmıyoruz. Ancak bu durum yine de mantıksal düzlemde genel yapının dışına çıkmamaktadır. Kardeşlerini ve babasını yanına alan Yosif onlarla birlikte mutlu bir hayat sürer. Şeyyad Hamza'nın mesnevisinde bu son, biraz daha ileriye götürülmüştür. Yu- sufun Zeliha'dan on dört oğlu olur. Yet- miş yıllık bir aradan sonra babasına ve kardeşlerine kavuşan Yusuf, babası Ya- kup için sade bir ev yaptırır. (Çünkü pey- gamberler gösterişli saraylarda yaşamamışlardır.) Uzun bir zamandan sonra Hz. Yakup vefat eder. Babasının ölümü ile peygamber olan Yusuf halkı İslami- yet'e davet eder. Reyyan'ın Müslüman olmayı kabul etmemesi üzerine Yusufun mucizeleri ortaya çıkar ve Reyyan so- nunda Müslüman olur. Bütün bu geliş-

melerden sonra ihtiyarlayan Yusuf, bü- yük oğluna görevini teslim eder. Yu- suftan önce Zeliha vefat eder; bir süre sonra da Hz. Yusuf vefat eder³⁷.

Kaynağını büyük oranda kutsal ki- taplardan alan hikayelerin Türk edebi- yatı geleneği içinde bu denli yayılması konusunda çeşitli görüşler ileri sürül- müştür. Bunlardan Agah Sırrı Levend'in düşüncelerini aynen aktarmayı gerekli görüyoruz:

*Ümmet çağındaki Türk edebiyatın- da hikaye türünün ilk kaynağı Kur'an'daki kıssalar, dervişler arasında yayılmağa başlayan enbiya ve evliya menkabeleri, din ulularının efsaneleşti- rilmiş kişilikleri çevresinde beliren söy- lentilerdir. Dinin emrettiği cihadın erişti- receği şehitlik ve gazilik aşamasının ulu- luğu inancı, olağanüstü yiğitliklere karşı halkın beslediği hayranlık duygusu, di- nin esaslarına sınımsız bağlanmak ihti- yacı, bu ortamı hazırlamıştır*³⁸.

Şüphesiz bütün dinler kabul gör- dükleri çevrelerde kendi öğretileri ekse- ninde ve zamanla oluşan bir edebiyat ge- leneği ortaya koyarlar. Bu bağlamda kutsal kitaplardan kaynağını alan *Yusuf ile Züleyha* hikayesi, Türk halkının mil- li, dini ve insani hassasiyetlerine tercü- man olmuş ve bu sayede klasik Türk edebiyatı geleneğinin yanı sıra, Türk sözlü edebiyat geleneği içerisinde de ge- niş bir yayılma sahası bulmuştur. Söz konusu hikaye, Türk tahkiyesinin milli ve geleneksel unsurlarını da bünyesine katarak bu gelenek içinde bugüne kadar varlığını sürdürmüştür.

NOTLAR

¹ **Tatar Halk İcatı-Dastannar**, Kazan 1984, 163-174.

² Şeyyat Hamza, **Yusuf ve Zeliha**, (Nakleden: Dehri Dilçin), İstanbul 1946.

³ M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1980, 262-263; Şeyyat Hamza ile ilgili ola-

rak daha sonraki dönemlerde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Örnek olarak bk. Sadettin Buluç, *Şeyyad Hamza, İslam Ansiklopedisi*, C. XI.

⁴ Agah Sırrı Levend, Anadolu sahası Türk edebiyatında Şeyyad Hamza'dan sonra 32 adet *Yusuf u Züleyha* mesnevisinin yazılmış olduğunu tespit etmiştir. Bk. Agah Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi I**, Ankara 1984, 128-130.

⁵ Mine Mengi, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1994, 58-59.

⁶ Agah Sırrı Levend, **age.**, 128.

⁷ **Büyük Türk Klasikleri**, I. C., İstanbul 1985, 253; Bu konu ile ilgili olarak ayrıca bkz: Sadet Ş. Çağatay, **Türk Lehçeleri Örnekleri**, Ankara 1963, 97-110.

⁸ **Tatar Edebiyatı Tarihi I, Urta Gasırlar Deviri**, Kazan 1984, 120.

⁹ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1984, 68.

¹⁰ Agah Sırrı Levend, **age.**, 92.

¹¹ Gul Eli, **Gisseyi-Yusif**, (hzl.Elmeddin Elibeyzade-Ebülfez Hüseyini) Bakı 1995, 3-12; Kol Gali, **Kıyssai Yosif**, (hzl.Nurmuhammet Hisamov), Kazan 1997, 5-13.

¹² **Borıngı Tatar Edebiyatı**, Kazan 1963, 78.

¹³ Bu kavramı özellikle kullanmamızın nedeni Kul Alı'nın tıpkı Yunus Emre, Ali Şir Nevayi vs. gibi Türk dünyasının pek çok sahasında bilinen şairlerden birisi olmasıdır.

¹⁴ Şeyyat Hamza, **age.**

¹⁵ **Tatar Halk İcatı-Dastannar**, Kazan 1984, 363.

¹⁶ Ercan Akkaya, *Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine*, **Türk Dili**, (562), Ekim 1998, 293-299.

¹⁷ N. Hisamov'un çalışmalarından bazıları şunlardır; *Kıyssai Yosif Poemasınıñ Halıkta Yeşeyişi*, **Kazan Utları**, 1974, No: 9; *Kıyssai Yosif Eseriniñ Halık Versiyaları*, **Tezisi Dokladov III Nauçnoy Konferentsiyi Molodih Uzéniñ**, Kazan 1974; *Kıyssai Yosif Poemasınıñ Halık Poeziyesine Tesiri*, **Urta Gasır Tatar Edebiyatı Tarihinnan**, Kazan 1981, 23-37; **Kıssai Yusuf**, Kol Gali, Moskova 1978; vs.

¹⁸ **Tatar Halk İcatı-Dastannar**, Kazan 1984.

¹⁹ Rahmankul Berdibay, **Baykal'dan Bal-kan'a**, Ankara 1997, 175.

²⁰ **Başkurt Halk İcadı**, Öfö 1982, 331..

²¹ Muhtar Avezov, **Folklor Yazıları**, (hzl. Ali Abbas Çınar), Ankara 1997, 132. (Konu ile ilgili daha ayrıntılı için bk. Rahmankul Berdibayev, **Kazak Eposı (Janrlık Jene Stadiyalık Meseleler)**, Almatı 1982, 129-135.)

²² Örnek olarak bk. Gul Eli, **Gisseyi-Yusif**, (hzl.Elmeddin Elibeyzade-Ebülfez Hüseyini) Bakı 1995.

²³ Seyit Garriyev, **Türkmen Eposı, Dessan-ları ve Gündoğar Halklarının Epiki Döredicili-**

gi, Aşgabat 1982, 53; Nurmuhammet Andalıp, **Yusuf-Zuleyha: Tañkıda Tekst**, Redaksiyon: G. Nazarov, Aşgabat 1973.

²⁴ Nurmuhammet Andalıp, **Dessanlar**, Aşgabat 1991, 13.

²⁵ Yırtöşlik destanının Sibirya (Tümen) Türkleri varyantında Yırtöşlik'e mücadeleleri sırasında yardımcı olan olağanüstü güçte kahramanlar vardır. Bunların isimleri şöyledir: *Tavsukkiç*: İki dağı birbirine vurabilen bir yiğittir, *Cirtınlagıç*: Yedi kat yer altındaki sesleri duyabilen bir yiğittir, *Külwupkiç*: Bir gölün suyunu ağzına alabilen bir yiğittir, *Tümgekyargıç*: Çürük balta ile odunu yarabilen bir yiğittir, *Turgayatuçı*: Turgay kuşunu göz görümü yerden vurabilen bir yiğittir. Bunlar da kendi özellikleri ile diğer insanlardan ayrılmışlardır. Bu kahramanlar yetenekleri ile müteradif bir şekilde Yırtöşlik'e mücadeleleri sırasında yardım ederler. Olağanüstü kahramanlar motifi Altay Türklerinin destanlarından *Maaday Kara*'da da karşımıza çıkmaktadır. Bu kahramanların destandaki yetenekleri şu şekildedir: Biri dolu bir gölü içebilen bir yiğit, bir dağı yerden kaldırıp başka bir yere koyabilme kudretinde başka bir yiğit, vs. (Mustafa Aça, **Yırtöşlik Destanının Tatar Varyantı**, Aydın 1997 "Yayımlanmamış Lisans Tezi"; ayrıca bk. Mustafa Aça, *Yırtöşlik Destanının Sibirya (Tümen) Türkleri Eş Metnindeki Olağanüstü Yardımcı Kahramanlar Motifi Üzerine Bir Deneme*, **Milli Folklor**, 51, Güz 2001, 65-75). *Yosuf Kitabı*'nda *Yırtöşlik*'teki olağanüstü yardımcı kahramanlara benzer yeteneklere sahip olan kardeşlerin kahramanlık göstermeleri gibi bir durum söz konusu olmamıştır. Olağanüstü yardımcı motifi Anadolu halk masallarında da karşımıza çıkan bir motiftir. *Bamsı Beyrek* boyunun sözlü varyantları arasında yer alan *Beyböyrek* hikaye/masalının Erzurum'da derlenen şeklinde *Dağ Tartan*, *Derya Yutan* ve *Dal Kıran* adlarını taşıyan kahramanlar dikkatimizi çekiyor. (Bilge Seyidoğlu, **Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar**, Ankara 1975, 102.) Bu motifin bulunduğu diğer bir Anadolu halk masalı da *Avcı Mehmet* masalıdır. Bu masalda *Dağları Tartan*, *Yer Dinleyen*, *Araz Yutan* adını taşıyan üç olağanüstü yardımcı, *Avcı Mehmet*'e mücadelelerinde yardımcı olurlar. (Saim Sakaoğlu, **Gümüşhane Masalları-Metin Toplama ve Tahlil**, Ankara 1977, 367-372.) Olağanüstü arkadaşlar motifi, Antti Aarne ve Sitith Thompson'un **The Types of the Folktale** adlı kataloglarında 513 ve 514 numarada, **TTV**'de 77 olarak belirtilmiştir. (Antti Aarne – Sitith Thompson, **The Types of the Folktale**, Helsinki 1964; Wolfram Eberhard–Pertev Naili Boratav, **Typen Türkischer Volksmärchen**, Wiesbaden 1953.)

²⁶ M. Fuad Köprülü, **Edebiyat Araştırmaları II**, İstanbul 1989, 628-629.

²⁷ Metin Ergun, **Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı-Alıp Manaş**, Konya 1997, 111.

²⁸ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, I. C., Ankara 1989, 116-153.

²⁹ **age**, 132-133.

³⁰ Metin Ergun, **age**, 117-120; destanın Başkurt varyantı olan Alpamişa'da da Buzer Han, Alpamişa'nın uzun uykusundan yararlanarak onu elleri ve ayakları bağlı olarak derin bir çukura attırır. bk. Metin Ergun-Gaynislam İbrahimov, **Başkurt Halk Destanları**, Ankara 2000, 254-255. Aynı motif destanın Özbek (Alpamiş), Kazak ve Karakalpak (Alpamiş), Tatar (Alpımemşen) varyantlarında da yer almaktadır. bk. Metin Ergun, **age**, 47-63.

³¹ Jean Paul Roux, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (çev.: Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994, 136.

³² Mehmet Aça, **Kozi Korpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, I. C., Konya 1998, 416. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

³³ Muharrem Ergin, **age**, 151.

³⁴ Kemal Abdulla, **Gizli Dede Korkut**, (akt.: Ali Duymaz), İstanbul 1997, 178-181.

³⁵ bk. Saim Sakaoğlu, **Dede Korkut Kitabı (İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar)**, I. C., Konya 1998, 247-444.

³⁶ Fikret Türkmen, **Aşık Garip Hikayesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, Ankara 1974, 255.

³⁷ Şeyyat Hamza, **age**.

³⁸ Agah Sırrı Levend, **age**, 122.

KAYNAKÇA

AARNE, Antti – Sitith Thompson, **The Types of the Folktale**, Helsinki 1964.

ABDULLA, Kemal, **Gizli Dede Korkut**, (akt.: Ali Duymaz), İstanbul 1997.

AÇA, Mehmet, **Kozi Korpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, I. C., Konya 1998. [Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.]

AÇA, Mustafa, **Yırtışlık Destanının Sibiryâ (Tümen) Türkleri Eş Metnindeki Olağanüstü Yardımcı Kahramanlar Motifi Üzerine Bir Deneme**, **Milli Folklor**, 51, Güz 2001, 65-75

AÇA, Mustafa, **Yırtışlık Destanının Tatar Varyantı**, Aydın 1997. [Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi.]

AKKAYA, Ercan, **Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine**, **Türk Dili**, (562), Ekim 1998, 293-299.

AVEZOV, Muhtar, **Folklor Yazıları**, (hızl. Ali Abbas Çınar), Ankara 1997.

Başkurt Halk İcadı, Öfö 1982.

BERDİBAY, Rahmankul, **Baykal'dan Balkan'a**, Ankara 1997.

BERDİBAYEV, Rahmankul, **Kazak Eposu (Janrlık Jene Stadiyalık Meseleler)**, Almatı 1982.

Borıngı Tatar Edebiyatı, Kazan 1963.

BULUÇ, Sadettin, **Şeyyat Hamza, İslam Ansiklopedisi**, XI. C.

Büyük Türk Klasikleri, I. C., İstanbul 1985. ÇAĞATAY, Saadet Ş., **Türk Lehçeleri Örnekleri**, Ankara 1963.

EBERHARD, Wolfram – Pertev Naili Boratav, **Typen Türkischer Volksmärchen**, Wiesbaden 1953.

ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, I. C., Ankara 1989.

ERGUN, Metin -Gaynislam İbrahimov, **Başkurt Halk Destanları**, Ankara 2000.

ERGUN, Metin, **Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı-Alıp Manaş**, Konya 1997.

GARRİYEV, Seyit, **Türkmen Eposu, Dessanları ve Gündoğar Halklarının Epiki Dörediciliği**, Aşgabat 1982.

Gul Eli, **Gisseyi-Yusif**, (hızl.Elmeddin Elibeyzade-Ebülfaz Hüseyini) Bakı 1995.

Kol Gali, **Kıyssai Yosıf**, (hızl.Nurmuhammet Hisamov), Kazan 1997.

KÖPRÜLÜ, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara 1984.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Edebiyat Araştırmaları II**, İstanbul 1989.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1980.

LEVEND, Agah Sırrı, **Türk Edebiyatı Tarihi I**, Ankara 1984.

MENGE, Mine, **Eski Türk Edebiyatı Tarihi**, Ankara 1994.

Nurmuhammet Andalıp, **Yusuf-Zuleyha: Tañkıda Tekst**, Redaksiyon: G. Nazarov, Aşgabat 1973.

Nurmuhammet Andalıp, **Dessanlar**, Aşgabat 1991.

ROUX Jean Paul, **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, (çev.: Aykut Kazancıgil), İstanbul 1994.

SAKAOĞLU, Saim, **Dede Korkut Kitabı (İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar)**, I. C., Konya 1998.

SAKAOĞLU, Saim, **Gümüşhane Masalları-Metin Toplama ve Tahlil**, Ankara 1977.

SEYİDOĞLU, Bilge, **Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar**, Ankara 1975.

Şeyyat Hamza, **Yusuf ve Zeliha**, (Nakleden: Dehri Dilçin), İstanbul 1946.

Tatar Edebiyatı Tarihi I, Urta Gasırlar Deviri, Kazan 1984.

Tatar Halk İcadı-Dastannar, Kazan 1984.

TÜRKMEN, Fikret, **Aşık Garip Hikayesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, Ankara 1974.